

ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОГО СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ-СИРИТ МЕТОДАМИ КАЗКОТЕРАПІЇ

Смук Оксана Тарасівна

м.Ужгород

Особливості розвитку спілкування у дітей-сирит та дітей позбавлених батьківського піклування відмічаються уже з молодшого шкільного віку. Дитина-сирота, яка проживає в умовах наближених до сімейних може у повній мірі задовольнити потребу в спілкуванні. Таке спілкування буде багатограним і сприятиме особистісному розвитку та розвитку пізнавальної сфери.

Ключові слова: діти-сироти та діти позбавлені батьківського піклування, казкотерапія, дитячий будинок сімейного типу, спілкування, психічний розвиток

В психологічній науці встановлено, що міжособистісні відносини зароджуються і найбільш інтенсивно розвиваються в дитячому віці (А.Запорожець, М.Лісіна, Е.Смірнова, Д.Ельконін І.Дубровіна, Р.Заззо, М.Лісіна, Й.Лангмаєр, З.Матейчик, В.Мухіна, А.Прихожан, Н.Толстих та ін.). З самого народження дитина живе серед людей і вступає з ними у різні відносини.

Порушення у сфері спілкування впливають на розвиток особистості дитини порушуючи її уявлення про себе, відношення до самої себе, ускладнюючи усвідомлення себе як особистості. Спроможність особистісних, пізнавальних, ділових контактів з дорослим, відставання у оволодінні мовою, втрата самостійності проявляється у тому, що форма спілкування з дорослим не відповідає віковим нормативам. Інтенсивність спілкування і доля уваги, яка приділяється дитині-сироті, що виховується в інтернатному закладі, дитячому будинку, значно менша, ніж у сім'ї. Особливості розвитку спілкування дітей-сирит відмічаються уже з молодшого шкільного віку як з дорослими так і з ровесниками.

До помітно типових особливостей спілкування у дітей-сирит, відносять і бажання якнайшвидше встановити комунікативні зв'язки. Відсутність уміння спілкуватись викликає у дітей-сирит домінування захисних форм поведінки, зокрема таких як неадекватна лояльність або агресивність [1].

Дитина-сирота, яка проживає в умовах наближених до сімейних може у повній мірі задовольнити потребу в спілкуванні. Діти-сироти, які спілкуються щиро і відкрито з батьками-вихователями, їх друзями, знайомими, ровесниками, мають можливість чітко сформулювати уявлення про самого себе, що позитивно впливатиме на формування самооцінки, «Я-концепції», розширить спектр рольових моделей, у них краще розвивається самоконтроль і соціальні навички. Спілкування з батьками-вихователями дає можливість сформулювати первинний образ майбутньої сім'ї. Діти-сироти і діти, що позбавлені батьківського піклування, які виховуються в ДБСТ відвідують загальноосвітні школи (якщо дозволяє стан здоров'я), гуртки, спортивні секції. Загальнонавчання є факт, що ровесники сприяють розвитку комунікативних навичок і самосвідомості. У компанії ровесників діти обмінюються інформацією, відбувається і взаємозбагачення, хоча можлива і передача негативного досвіду. Діти мають можливість вибрати референтну групу. Отже, спілкування дітей-сирит, що живуть в умовах наближених до сімейних, є багатограним і сприяє особистісному розвитку та розвитку пізнавальної сфери.

Якість спілкування батьків-вихователів з дітьми має ряд особливостей: конгруентність спілкування, заохочення промовляння дитини і звичайно, вміння емпатично слухати. У двох дитячих будинках сімейного типу, де проводилось наше дослідження, спілкування дітей-сирит з батьками-вихователями було щирим

і відкритим (авторитетний стиль виховання), в третьому батьки поводитись підкреслено правильно, закриті для постійного спілкування (домінував авторитарний стиль виховання). Наші спостереження співпадають з дослідженнями проведеними Говардом Барнсом та Девізом Ослоном [1]. Вчені прийшли до таких висновків, що ті батьки і діти, які підтвердили високий рівень щирості і відкритості у своїй сім'ї, вважають свою сім'ю більш пристосованою до рішення стресових або нестабільних ситуацій у порівнянні з тими, хто продемонстрував більш низький рівень відкритості.

Дослідження Л.П.Виговської [9], направлене на вивчення емпатійних відносин, показали, що більша частина дітей – сирит (75,7%) проявляють вищий рівень емпатійного відношення до дорослого і значно менше, ніж їх ровесники із сім'ї пасивне, нестійке, заперечливе емпатійне відношення до нього. По відношенню до ровесника пасивне, нестійке заперечливе емпатійне відношення проявляється у дітей-сирит та дітей позбавлених батьківського піклування майже в чотири рази частіше ніж у дітей які проживають у сім'ях. Вони по відношенню до інших ровесників налаштовані частіше недружно, агресивно або байдуже, на відміну від ровесників із сімей, які значно терпиміші до людей.

Сім'я – середовище первинної соціалізації дитини. У ній вона отримує перший досвід спілкування, у неї формуються і закріплюються рольові установки і моделі взаємовідносин, засвоюються перші уроки моральності і навички повсякденної поведінки. Через спостереження за поведінкою та спілкуванням батьків у сім'ї, формується первинний образ власної майбутньої сім'ї. Інститут сім'ї як взірць для власної поведінки, манери спілкування стосовно дитини-сироти, яка виховується в інтернаті відсутній або є неідеальним.

Мовленнєвий розвиток дитини теж є важливим аспектом загального психічного розвитку. Мова нероздільно зв'язана з мисленням. По мірі оволодіння мовою дитина вчиться адекватно розуміти оточуючих, висловлювати свої власні думки. Мова дає можливість дитині вербалізувати власні почуття і переживання, допомагає здійснювати саморегуляцію і самоконтроль. Розвиток мови як засобу спілкування дозволяє дитині адекватно користуватися нею в різних соціальних ситуаціях, вступати в ефективну взаємодію з дорослими і ровесниками.

Психологічна діагностика мовленнєвого розвитку вихованців ДБСТ та інтернату передбачає виявлення наступних показників: а) словниковий запас, б) граматична мова; в) повнота і адекватність значень слів, які вживаються; г) потреба в мові як засобі спілкування і знарядді думки.

Нами зверталась увага на те, як дитина розуміє звернення до неї, як звертається до оточуючих вона сама (словами або з використанням паралінгвістичних засобів спілкування – міміки, жестів, інтонації). У відповідності з віковими особливостями визначається, як дитина вимовляє прості і багатоскладові слова, чи правильно будує речення, чи розуміє текст з прихованим змістом, чи може самостійно сформулювати розгорнуте повідомлення, чи дотримується граматичних правил.

Ситуативно-особистісна форма спілкування була зафіксована у 40% вихованців інтернату та дітей першого року виховання в ДБСТ. Порівняльний аналіз кількісних показників дозволив виявити якісні особливості спілкування з дорослими дітей-сирит. Аналіз поведінки свідчить про те, що вибирали всі запропоновані дорослими ситуації, проявляючи активність, направлену, передусім, на

предметний світ (перебирають різні предмети, складають картинки, розглядають ілюстрації і т.д.). У всіх ситуаціях діти почувають себе достатньо вільно, не намагаються перервати взаємодію з

дорослим. Максимальну кількість балів діти отримали в ситуації ділового спілкування. В цій ситуації діти були найбільш активні, знаходились в комфортному стані.

Таблиця 1.

Особливості мовленнєвих висловлювань дітей вихованців інтернату та дітей-сиріт ДБСТ з ситуативно-особистісною формою спілкування в різних ситуаціях спілкування (у % від загальної кількості мовленнєвих висловлювань)

Ситуація спілкування	Особливості мовленнєвих висловлювань								
	ситуативне	позаситуативне	соціальні	несоціальні	прохання про допомогу	запитання	висловлювання	констатування	оцінка думки
Ситуація ділового спілкування	100	-	10,1	89,9	-		100	100	--
Ситуація пізнавального спілкування	100	6,6	5,4	94,6	-	1,1	98,9	100	--
Ситуація особистісного спілкування	100	-	100		-		100	100	--

Кількісні дані таблиці 1. свідчать про те, що у всіх ситуаціях спілкування у дітей домінують ситуативні, несоціальні, констатуючі висловлювання. Домінуюча кількість контактів дітей у всіх ситуаціях—це особистісні контакти, які дозволяють привернути до себе увагу дорослого.

В ситуації ділового спілкування діти намагаються звернути увагу на себе, свої дії, використовуючи при цьому мовленнєві засоби («Я знаю, як», «ось так потрібно...»), при цьому діти не намагаються досягти результату, безцільно маніпулюють предметами.

В ситуаціях пізнавального і особистісного спілкування діти описують зміст запропонованих для спілкування ілюстрацій книг, не намагаючись їх аналізувати, намагаються викликати позитивне відношення дорослого до себе. Спроби дорослого направити спілкування у змістове русло не має успіху. Для особистісних контактів діти використовують і експресивно-мімічні засоби спілкування (посміхаються дорослому, намагаються притискатись і т.п.) Така поведінка дітей, безумовно, свідчить про домінування у спілкуванні потреби у доброзичливості зі сторони дорослого, про намагання добитись хоча і аморфної, але все ж глобальної уваги і прихильності до себе.

Недостатній розвиток мови і мовлення негативно впливає на загальний психічний розвиток. Для дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку характерним є менший об'єм уявлень про навколишній світ, недостатня кількість сенсорних, часових і просторових уявлень, знижена здатність до запам'ятовування зорової і слухової інформації, недостатня цілеспрямованість і концентрація уваги, недостатнє вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, робити правильні умовисновки. Крім недостатньої сформованості понять, у дітей цієї категорії обмежений словниковий запас. Вони не знають значення багатьох загальноживаних слів, неправильно розуміють і плутають слова, схожі за звучанням. Відзначимо, що у цих дітей слабо розвинута артикуляційна моторика і моторика пальців рук.

Іноді затримка розвитку мовлення проявляється на фоні затримки психічного розвитку дитини в цілому. В інших випадках запізнюється тільки мовленнєвий розвиток. Серед соціальних причин, які викликають затримку мовленнєвого розвитку у дітей-сиріт вагоме місце посідає факт їх тривалого перебування в дитячих будинках, інтернатах, ранній госпіталізм, що в сукупності визначає соціальну депривацію дитини.

Казкотерапія є однією з „м'яких” форм психологічної корекції. Даний метод по інтенсивності впливу, по участі в ньому процесів уяви, по об'єму і по формі подачі матеріалу повністю відповідає

особливостям психічного розвитку дитини. Казка не тільки відповідає віковим особливостям, а є й одним із самих сильних розвиваючих та психотерапевтичних засобів. Всі значимі для змісту казки елементи набувають чіткої форми, вираженої тілесності, конфлікти, суперечки реалізуються не в нудних повчаннях, а в конкретних діях, у формі змагань.

Таким чином, тілесна і конкретна мова казок відкриває дітям шлях наочно-дійового і наочно-образного осягнення світу людських відносин.

Розуміння і проживання через казку змісту, характерного внутрішньому світу будь якої людини, дає змогу дитині розпізнати і визначити власні переживання і власні психічні процеси, з'ясувати їх зміст і важливість кожного з них.

Казки – це ненав'язливий виховний засіб. Вони передають і моральні цінності, і правила поведінки. А саму сувору мораль через пригоди героїв, образність мови зроблять цікавішою, більш прийнятною і безпечнішою. Людина раптово може усвідомити зв'язок казкової історії з власним життям.

Підчас роботи з казкою у дитини актуалізується потреба у порушенні заборон і правил. Без цього неможливий перехід від дитячого стану до дорослого і навчитись приймати на себе відповідальність за власні вчинки, „і потреба в абсурді, через який казка стає посередником між внутрішнім світом дитини і зовнішнім, об'єктивним світом” [5]. В абсурдності казки багато дослідників вбачають глибокий зміст – відображення процесу усвідомлення меж зовнішньої і внутрішньої реальності.

Є.Доценко використовує поняття семантичного простору для відповіді на питання: яким чином відбувається процес побудови меж між – зовнішнім і внутрішнім, реальним і фантастичним.

Є.Доценко наголошує на тому, що коли створюється казка із змістом який відповідає особливостям життєвої ситуації людини в даний конкретний момент, то два семантичних простори – казкотерапевта та дитини повинні взаємно відобразитись. Саме у казковому просторі різні люди можуть знайти спільне бачення ситуації близької і зрозумілої для них. Це відбувається через наповненість казок архитипічними образами і типовими мовними зворотами („жили-були...”, „давним-давно...” ...), які задають умовні ситуації в особливому просторі казки, в якому відбуваються події які характерні для життєвого досвіду будь якої людини. Слухача захоплюють особливі переживання, виникає почуття значимості матеріалу казки якщо відбувається встановлення подібності семантичних просторів казки і слухача. Знаходження цієї подібності Є.Доценко називає семантичним резонансом [3].

Особливу роль відіграє такий спосіб організації тексту як багатократний повтор одних і тих же елементів. Повтори є типовими для фольклору. У казках часто застосовується троекратний повтор сюжетної лінії. Емоційний вплив виникає не під час строгого повтору одного і того ж, а при повторі із незначними змінами. Психологічний ефект впливу багатократного повторення одного і того ж має теоретичне і експериментальне підґрунтя. Механізм свідомості вводить в зміст свідомості тільки неочікувану інформацію, а тому незмінену інформацію перестає усвідомлювати. Багатократний повтор одного і того ж слова приводить до суб'єктивного відчуття втрати змісту цього слова (феномен семантичного перенасичення), психологи називають «спустошенням свідомості». Заповнення пустого місця, яке виникло у свідомості, багато у чому залежить від очікувань і намірів особистості. Сама структура художнього тексту має безпосередній емоційний і психологічний вплив [12].

Свою роль відіграє і зміст казки. Він не обмежений набором значень та неоднозначний, а навпаки любе значення казкового змісту до осмислюється дитиною і збагачується особистісними змістами. Вони сприяють виникненню переживань, через які відбувається переосмислення і переоцінка. Невербальна інформація отримана вербально через текст казок, часто діє на рівні безсвідомого.

Через вербальні і невербальні канали здійснюється формування людини як соціальної одиниці. Без спеціального навчання дитина не здатна соціалізуватись в суспільстві у повній мірі. Передачу інформації про соціальне оточення, взаємовідносини між людьми раціональніше передавати через казки. Необхідно створювати спеціальні психологічні і педагогічні умови для набуття досвіду у впізнаванні невербальної інформації, формувати активні пізнавальні орієнтири і переносити «казковий» досвід роботи в реальні життєві ситуації взаємодії.

Діти з деприваційною ретардацією (депривація яка формується у дітей-сиріт, які проживають в інтернатних закладах) у більшій мірі потребують своєчасного і всебічного педагогічного впливу, ніж дитина, що має нормальні умови для розвитку.

Т.Зінкевіч-Євстигнеєва запропонувала систему «казкотерапевтичної психокорекції», під якою розуміють процес знайомства з сильними сторонами особистості дитини, пошук нестандартних оптимальних виходів із різних ситуацій, безумовне прийняття дитини і взаємодія з ним на рівних через роботу із казкою[3].

Досліджуючи напрямки: усвідомлення індивідом власної невербальної поведінки, розширення експресивного репертуару, навчати використовувати невербальні засоби для адекватного відображення тих хто спілкується і досягнення позитивного результату в міжособистісному спілкуванні у різних видах діяльності.

У процесі спілкування підвищенні вимоги до особистості дитини з деприваційною ретардацією пред'являє соціальне середовище і суспільні відносини. У значній мірі процес спілкування дітей з деприваційною ретардацією з оточуючими буде залежати від уміння розуміти невербальну інформацію і будувати свою поведінку.

У ході корекційної програми необхідно дотримуватись певних правил.

- створення умов для забезпечення мотиваційної сторони діяльності дитини з максимальним використанням ігрових методів;
- розвиток емоційно-позитивного спілкування з дитиною;
- розвиток різних форм пізнавальної активності;
- створення основи для розвитку адекватного розуміння і використання невербальної поведінки [13].

Кожне заняття повинно складатись з основної частини, яка присвячена роботі з казкою, ввідної та заключної.

Завдання ввідної частини – сконцентрувати увагу дітей, підго-

тувати їх до роботи з казкою. У заключній частині необхідно зняти надлишок емоційного збудження.

Головною ціллю є подолання бар'єрів у спілкуванні, розвитку кращого розуміння себе та інших, створення можливостей для самовираження, зняття психічної напруги.

Із-за вираженої особистісної незрілості, діти із деприваційною ретардацією відрізняються емоційно-вольовою нестійкістю. Тому значна увага надається тренуванню навиків поведінки, формуванню засобів адекватного використання вираження емоцій і станів через невербальну поведінку.

„Переживаючи казку“, діти вчаться долати бар'єри у спілкуванні, відчувати один одного, знаходити адекватне тілесне вираження різним емоціям, почуттям, станам.

Можливість покращити і активізувати виразні засоби спілкування допомагають етюди на вираження і прояви різних емоцій які постійно використовуються у казках.

Робота з казками виявляється корисною не тільки для дітей, а й для вчителів. Коли цю роботу проводять педагоги, вихователі у них з'являється інтерес до внутрішнього світу дитини, значно глибше його розуміння, зростає професійна самооцінка.

Казкотерапія включає в себе багато прийомів і форм роботи, які дозволяють розвивати творче мислення, уяву, увагу, пам'ять, координацію рухів, позитивну комунікацію і адекватну самооцінку. Казку можна аналізувати, складати, переписувати, розповідати, малювати, драматизувати.

Виділяють наступні основні прийоми роботи з казкою:

Аналіз казок.

Ціль – усвідомлення, інтерпретація того що стоїть за кожною казковою ситуацією, конструкцією сюжету, поведінкою героїв.

Дана форма роботи застосовується для дітей у віці від 5 років, підлітків і дорослих.

Розповідання казки.

Цей прийом допомагає проробити такі моменти, як розвиток фантазії, уяви, здатність до децентрації. Процедура складається з наступного: дитині або групі дітей пропонується розказати казку від першої або третьої особи. Можна запропонувати дитині розказати казку від імені інших дійових осіб, які приймають або не приймають участь у казці.

Переписування казок.

Переписування і дописування авторських і народних казок має зміст тоді, коли дитині чимось не сподобався сюжет, хід подій, кінець казки... Це важливий діагностичний матеріал. Переписуючи казку, дописуючи свій кінець чи вставляючи необхідні для неї персонажі, дитина сама вибирає найбільш відповідні її внутрішньому стану варіанти вирішення ситуацій, які дозволяють йому звільнитись від внутрішньої напруги—у цьому полягає психокорекція ний зміст переписування казок.

Постановка казок за допомогою ляльок.

Працюючи з лялькою, дитина бачить, що кожна її дія відразу відображається на поведінці ляльки. Це допомагає їй самостійно коректувати свої рухи і робити поведінку ляльки максимально виразною. Робота з ляльками дозволяє вдосконалювати і проявляти через ляльку ті емоції, які дитина з тих чи інших причин не може собі дозволити проявити.

Створення казок [5].

У кожній казці існують певні закономірності розвитку сюжетної лінії. Головний герой з'являється в домі (в сім'ї), росте і при певних обставинах залишає будинок, відправляється мандрувати. Під час подорожей він знаходить і втрачає друзів, долає перешкоди, бореться і перемагає зло і врешті решт повертається додому, досягнувши цілі. Таким чином, в казках робиться не просто життєпис героя, а в образній формі розповідається про основні етапи становлення і розвитку особистості.

В дослідженнях по психологічному і психофізіологічному вивченню емоцій які виникають під впливом сприйняття казки у

дітей, було виявлено, що давні механізми гомеостатичного регулювання при онтогенетичному розвитку починають обслуговувати вищі емоції, які забезпечують розуміння змісту ситуації, що зображується і безкорисну зацікавленість у долі іншої людини [4]. Таким чином, казка може виступити як засіб забезпечення емоційного благополуччя дитини.

Цінність використання казок у виховній і психотерапевтичній роботі не викликає на сьогоднішній день жодних сумнівів. На думку представників вальдорфської школи, чим більше образів пройде через душу дитини, чим різноманітнішими будуть сценічні ситуації, тим ширшим буде світ її почуттів і вчинків, тим досконалішою, гармонійною стане її душа.

Література та джерела

1. Скулер Джейн І. Діти, які пережили травму, сімі, що приносять зіцлення / Джейн І.Скулер, Бетсі Кіфер Смолі, Тімоті Дж.Каллаган. – К.: «Фенікс», 2011. – 280 с.
2. Дьяченко М. Психологический словарь-справочник / М.Дьяченко, Л.Кандыбович. – Мн.: Харвест, М.:АСТ, 2001. – 576 с.
3. Зинкевич-Евстигнеева Т. Практикум по сказкотерапии / Т.Зинкевич-Евстигнеева. – СПб.: Речь, 2005. – 310с.
4. Зинкевич-Евстигнеева Т. Практикум по креативной терапии / Т.Зинкевич-Евстигнеева, Т.Грабенко. – СПб.: Речь, 2003. – 400 с.
5. Зинкевич-Евстигнеева Т. Проективная диагностика в сказкотерапии / Т.Зинкевич-Евстигнеева, Е.Тихонова. – СПб.: Речь, 2003. – 208 с.
6. Куницына В. Межличностное общение: Учебник для вузов / В.Куницына, Н.Казаринова, В.Погольша. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.
7. Лисина М. Проблемы онтогенеза общения/ М.Лисина. – М. «Педагогика», 1986. – 136 с.
8. Мамайчук И. Психологическая помощь детям с проблемами в развитии / И.Мамайчук. – СПб.: Речь, 2001. – 220 с.
9. Психологические особенности детей и подростков с проблемами в развитии. Изучение и психокоррекция / Под ред. проф. У.Ульенковой.-СПб.: Питер, 2007. – 304 с.
10. Семенов Л. Хрестоматия по возрастной психологии: Учебное пособие для студ. / Л.Семенов / Под ред. Д.Фельдштейна: издание 2-е, дополненное. – М.: Институт практической психологии, 1996. – 304 с.
11. Смирнова Е. Детская психология: Учеб. Для студ. высш. пед. учеб. Завед / Е.Смирнова. – М.: Гуманит. Изд. Центр Владос, 2003. – 368 с.
12. Франц М.-Л. Архетипические паттерны в волшебных сказках / М.Л.Франц. – М.: Независимая фирма «Класс», 2007. – 256 с.
13. Черняева С. Психотерапевтические сказки и игры / С.Черняева. – СПб.: Речь, 2004. – 168 с.

Особенности развития общения у детей-сирот и детей лишенных родительской опеки отмечаются уже с младшего школьного возраста. Ребенок-сирота, который проживает в условиях приближенных к семейным может в полной мере удовлетворить потребность в общении. Такое общение будет многогранным и способствовать личностному развитию и развитию познавательной сферы.

Ключевые слова: дети-сироты и дети лишенные родительской опеки, сказкотерапия, детский дом семейного типа, общение, психическое развитие.

Specificity of communication of orphans and children deprived of parental care can be observed in elementary school. Orphans who lives in close to the family conditions can fully satisfy the need for communication. Such communication is multifaceted and promote personal growth and development of cognitive areas.

Key words: children-orphans, children deprived of parental care, fairy-tale therapy, orphanage family, communication, mental development.